

Bizantyńska obecność na Krymie i pamięć o niej w literaturze Słowian Południowych i Wschodnich z X-XVI wieku (*casus* biskupów męczenników z Chersonezu Taurydzkiego)

**Byzantine Presence in Crimea and its Reminiscences
in 10th-16th Century South and East Slavic Literature
(the Case of the Martyr Bishops of Tauric Chersonesus)**

Mirosław J. Leszka¹, Zofia A. Brzozowska²

Abstract: The aim of this article is to present the beginnings and the development of the Eastern Christian cult – both in its Byzantine and medieval Orthodox Slavic variants – of seven Holy Martyrs: Basil, Ephrem, Eugenius, Elpidius, Agathodorus, Aetherius and Capiton, who at least from the 9th-10th century were worshipped as Bishops of Chersonesus, contributing to spreading the Eastern (Orthodox) Christianity in the region of the Crimean Peninsula. In the first part of our article we are making an attempt to reconstruct the beginnings of this cult in Byzantium and to show, to what extent the early hagiographical tradition of the Bishop-Martyrs from Chersonesus was shaped by a changing political situation in the Byzantine Empire. The second part is devoted to the Orthodox Slavic version of their cult: we are discussing here the earliest remarks about these Saints, that can be found in the Church Slavic sources, analyzing all hagiographic texts devoted to them, that have been preserved in the Eastern and South (Bulgarian and Serbian) manuscript material from the 10th-16th centuries. Some attention has been given also to images of the Seven Bishop-Martyrs from Chersonesus in the Orthodox Slavic medieval art.

Keywords: Byzantine literature; Church Slavic literature; Basil; Ephrem; Eugenius; Elpidius; Agathodorus; Aetherius; Capiton; Crimean Peninsula; Chersonesus

Przedmiotem rozważań w niniejszym artykule jest jedna z kilku tradycji dotyczących chrystianizacji Chersonezu Taurydzkiego na

¹ Prof. dr hab. Mirosław J. Leszka, Katedra Historii Bizancjum, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Uniwersytet Łódzki; e-mail: miroslaw.leszka@uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0003-2643-4520.

² Dr hab. Zofia A. Brzozowska, prof. UŁ, Katedra Filologii Słowiańskiej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki; e-mail: zofia.brzozowska@uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0001-5951-3781.

Krymie, miasta o długiej historii i silnych związkach z cesarstwem bizantyńskim³, a mianowicie ta, która ukazana została w *Żywotach biskupów i męczenników z Chersonesu Taurydzkiego*. Szczególny nacisk położymy tu na jej obecność i upowszechnienie się w świecie słowiańskim w średniowieczu. Poza sferą naszych dociekań pozostawimy pozostałe dwie grupy przekazów na temat chrystianizacji tego miasta: tę łączącą upowszechnianie się chrześcijaństwa na wskazanym terenie z działalnością Apostoła Andrzeja (przedstawioną m.in. przez przebywającego na Krymie między 815 a 820 r. mnicha Epifaniasza z Konstantynopola w dziele *O życiu, czynach i śmierci apostoła Andrzeja*, a następnie rozpowszechnioną na Rusi m.in. w obrębie najstarszego latopisu kijowskiego, *Powieści minionych lat*)⁴ oraz tę związaną z biskupem Rzymu, Klemensem I, który za swoją misyjną aktywność na Krymie miał ponieść męczeńską śmierć za panowania cesarza Trajana. Legenda ta prawdopodobnie pojawiła się między 843 a 861 rokiem. Musiała już być znana późniejszemu „Apostołowi Słowian”, Konstantynowi Cyrylowi, który w czasie swego pobytu w Chersonesie (861 rok) miał znaleźć szczątki św. Klemensa, a następnie wspólnie z bratem Methodym zawieść je do Rzymu i przekazać papieżowi Hadrianowi II⁵.

³ W źródłach bizantyńskich miasto nazywane jest Cherson (Χερσών), w staro-cerkiewno-słowiańskich – Korsuń. Dla jasności wywodu używamy w niniejszym tekście zasadniczo nazw Chersones Taurydzki/Chersones. O historii związków Chersonesu z Bizancjum do X wieku, zob. C. Zuckerman, *Two notes on the early history of the thema of Cherson*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 21 (1997) s. 210-222; M. Nystazopoulou-Pélékidou, *L'administration locale de Cherson à l'époque byzantine (IVe-XIIIe s.)*, w: *ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, red. M. Ballard et al., Byzantina Sorbonensia 16, Paris 1998, s. 567-579; S.B. Soročan, *Vizantijskij Cherson (vtoraja polovina VI-pervaja polovina X vv.). Očerki istorii i kul'tury*, t. 1-2, Char'kov 2005; A.I. Ajbabin, *Na granice Vizantijskoj imperii i Chazarskogo kaganata. Koniec VII-IX v.*, w: *Istorija Kryma*, t. 1. ed. A.V. Jurasov, Moskva 2019, s. 236-265.

⁴ *Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kijowska*, tł. F. Sielicki, Wrocław 2005, s. 6-8. Na jej temat: F. Dvornik, *The idea of apostolicity in Byzantium and the legend of the Apostle Andrew*, Cambridge 1958, s. 136-137; J.M. Mogaričev – A.V. Sazanov – T.È. Sargsjan – S.B. Soročan – A.K. Šapošnikov, *Žitija episkopov Chersonskih v kontekste istorii Chersonesa Tavričeskogo*, Char'kov 2012, s. 355-356.

⁵ *Żywot św. Konstantyna-Cyryla*, VIII, XVII, w: *Żywoty Konstantyna i Metodego (obszerne)*, tł. T. Lehr-Splawiński, Warszawa 2000, s. 31, 85. O niej: E.V. Uchanova, *Obretenije moščej sv. Klimenta, papy rymского, v kontekste vnešniej i vnutrennej polityki Vizantii serediny IX v.*, „Vizantijskij Vremennik” 59 (2000) s. 119-120; Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 355-356.

Tradycję tę można określić jako rzymską, a wersję związaną z Apostołem Andrzejem – konstantynopolitańską. Warty odnotowania jest fakt, że przekazy z żadnej z grup nie uwzględniają pozostałych wariantów.

1. Protograf *Żywotów biskupów i męczenników z Chersonezu Taurydzkiego*

W *Żywotach* pojawiają się postacie siedmiu biskupów, a mianowicie Efrema, Bazylego, Eugeniusza, Agatodora, Elpidiusza, Eteriusza i Kapitona. Ten pierwszy nie odegrał jednak jakiegokolwiek roli w wydarzeniach związanych z Chersonezem. Grecki oryginał *Żywotów biskupów i męczenników z Chersonezu Taurydzkiego* do naszych czasów się nie zachował. Znane są natomiast jego redakcje z X-XVI wieku w języku greckim, cerkiewnosłowiańskim, łacińskim, gruzińskim i armeńskim⁶. Na ich podstawie starano się ustalić kształt protografu greckiego, który był podstawą znanych nam wersji *Żywotów*. Jak się wydaje, udaną próbę tego rodzaju podjął Jurij Mogariczew⁷. Według niego tekst protografu zawierał następujące elementy:

- informacja o dniu upamiętnienia biskupów: 7 marca (Eugeniusz, Agatodor i Elpidiusz ponieśli śmierć 6 grudnia); Kapiton – 22 listopada lub 22 grudnia; Eteriusz i Kapiton – 20 kwietnia;
- wskazanie, że Efrema i Bazyli zostali wysłani na Krym przez biskupa jerozolimskiego Hermona;
- czas przybycia pierwszych biskupów do Chersonezu;
- miejsce, w które posłany został Efrema (Turcja) i Bazyli (Chersonesz, ze wskazaniem, że chodzi o Chersonesz Taurydzki);
- pierwszy etap działalności Bazylego w Chersonezie (do wskrzeszenia młodzieńca);
- wskrzeszenie młodzieńca;
- śmierć Bazylego;
- opowieść o Eugeniuszu, Agatodorze i Elpidiuszu;
- opowieść o Eteriuszu (dwie wersje na temat jego działalności: pierwsza – wysłany z Jerozolimy do Chersonezu nie dotarł do niego, zmarł

⁶ Na temat tradycji rękopiśmiennej *Żywotów*, patrz: Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 9-124.

⁷ J.M. Mogaričev, *Žitija sv. Chersonskich episkopov. Versija protografa*, „Problemy istorii, filologii, kul'tury” 1 (2012) s. 102-127.

na wyspie Alsos na rzece Dniepr⁸; druga – przybył do Chersonezu, gdzie napotkał trudności w działalności misyjnej i zwrócił się do Konstantyna Wielkiego z prośbą o pomoc, którą otrzymał – cesarz wysłał żołnierzy, którzy usunęli pogan z miasta i na ich miejscu osiedlili chrześcijan, Eteriusz zaś zmarł na wyspie Alsos w drodze powrotnej ze swojej kolejnej podróży do Konstantynopola);

- przybycie Kapitona do Chersonezu;
- działalność Kapitona w Chersonezie;
- końcowy etap jego działalności.

Według Jurija Mogariczewa tekst *Żywotów*, który stał się podstawą znanych obecnie wersji, mógł brzmieć następująco⁹: za panowania cesarza Dioklecjana (możliwe, że w 16. roku jego rządów) Hermon, biskup Jerozolimy, który był w jakiś sposób powiązany z bliżej nieznanym Esnalotem, wysłał dwóch biskupów poza tereny cesarstwa, w celu krzewienia chrześcijaństwa: Efrema do Turcji, a Bazylego do Chersonezu. Kiedy Bazyli zaczął głosić słowo Boże w Chersonezie, napotkał sprzeciw ze strony pogan (prawdopodobnie został nawet pobity). Ukrył się wówczas w pieczarze zwanej Partenon na terenie miasta. Na prośbę jednego z „pierwszych” ludzi miasta i jego żony, których zmarły syn we śnie skierował do świętego, biskup wskrzesił tego młodzieńca za pomocą obrzędu chrztu. Obecni byli przy tym jacyś pomocnicy Bazylego. Po tym cudzie rodzice wskrzeszonego, a możliwe, że i inni jego krewni, przyjęli chrzest. Przeciwno Bazylemu wystąpili jednak poganie, którzy przyszedli do pieczary, wyciągnęli z niej biskupa, związali za nogi i włożyli po ulicach miasta, a wreszcie wyrzucili jego ciało przez Świętą Bramę, znajdującą się w zachodniej części zabudowań. Na miejscu śmierci biskupa postawiono słupek z krzyżem.

Jeden z uczniów Bazylego udał się do Hellespontu i tam spotkał trzech misjonarzy: Elpidiusza, Eugeniusza i Agatodora, którzy również

⁸ Wydaje się, że Alsos można utożsamiać ze wzmiankowaną przez Konstantyna Porfirogenetę w dziele *O zarządzaniu państwem* wyspą św. Eteriusza (ἡ νῆσος τοῦ Ἁγίου Αἰθερίου) – Constantinus Porphyrogenetus, *De administrando imperio* IX 88 (Ed. Konstantin Bagrjanorodnyj, *Ob upravlennii imperiej, tekst, perevod, kommentarij*, red. G.G. Litavrin – A.P. Novosel’cev, Moskva 1991, s. 50), w której często widzi się wyspę Berezań, położoną w limanie Dniepru i Bohu (Constantinus Porphyrogenetus, *De administrando imperio* IX 88, s. 328). Pojawienie się nazwy „wyspa św. Eteriusza” w dziele powstałym w połowie X wieku można traktować jako poświadczenie wcześniejszego już funkcjonowania kultu tego świętego.

⁹ Mogaričev, *Žitija*, s. 124-125.

zostali wysłani przez Jerozolimę. Kiedy dowiedzieli się o losie Bazylego, wyruszyli oni do Chersonozu. Tu spotkała ich męczeńska śmierć z rąk pogan. Nieszczęśników włóczono po ulicach, bito pałkami i kamieniami. Ciała ich wyrzucono poza obszar miasta, ze wschodniej strony, być może, przez Bramę Umarłych.

W niedługi czas po śmierci Elpidiusza, Eugeniusza i Agatodora z Jerozolimy został wysłany do Chersończyków biskup Eteriusz. Przybył on do miasta i zobaczył, że jego mieszkańcy są okrutni i trudno ich nakłonić do przyjęcia chrześcijaństwa. Kiedy Eteriusz dowiedział się, że cesarzem został Konstantyn, udał się do Konstantynopola i przedstawił mu sytuację w Chersonozie. Cesarz wysłał do miasta oddział żołnierzy, którzy wysiedlili z niego wszystkich pogan i wprowadzili chrześcijan. Biskup po tym, jak wybudował kościół, udał się ponownie do Konstantynopola i podziękował cesarzowi. W drodze powrotnej wiatr skierował go na wyspę Alsos, na rzece Dniepr, gdzie zmarł.

Dowiedziawszy się o śmierci swojego biskupa, Chersończycy zwrócili się do cesarza Teodozjusza I, aby przysłał im nowego pasterza. Cesarz skierował do nich biskupa Kapitona z eskortą 500 żołnierzy. Biskup po przybyciu na miejsce głosił słowo Boże zarówno wśród chrześcijan mieszkających w mieście, jak i wśród żyjących poza nim pogan wygnańców. Zaprowadził między nimi pokój, a poganie weszli do miasta. Kapiton próbował nawrócić ich na chrześcijaństwo. Oni zażądali od niego, żeby wykazał wyższość nowej religii poprzez wejście do rozpalonego pieca, który wykorzystywany był przy budowie kościoła. Kapiton się zgodził, ale zażądał od pogan zakładników w osobach ich dzieci, które zostały przekazane w ręce żołnierzy. Kapiton wówczas wszedł do pieca i przebywał w nim godzinę, po czym wyszedł z niego bez żadnego uszczerbku. Następnie biskup ochrzcił wszystkich mieszkańców miasta. Na jego prośbę cesarz pozostawił w Chersonozie oddział żołnierzy z Teonem na czele, wyznaczony na ich siedzibę wschodnią część miasta. Kapiton żył długo i uczynił wiele dobra.

2. Kiedy powstały *Żywoty*?

Najogólniej należy przyjąć, że *Żywoty* mogły powstać jakiś czas po przedstawianych w nich wydarzeniach, które odnoszą się do IV wieku. Choć są uczeni, którzy uważają, że można je datować już na koniec V

lub początek VI wieku (A.J. Winogradow)¹⁰, to dość powszechnie wskazuje się, że powstały między przełomem VI i VII a końcem lat sześćdziesiątych IX wieku. Podstawą wskazania pierwszej daty było użycie w tekście nazwy „Turcja” (Łatyszew), która pojawia się w bizantyńskich źródłach dopiero w II połowie VI wieku. Z pewnością jednak terminu tego nie można wykorzystać do bardziej precyzyjnego wskazania czasu powstania *Żywotów*, ponieważ był on stosowany także w późniejszych wiekach na określenie różnych ludów, poczynając od Chazarów, a na Węgrach kończąc¹¹. Jeśli chodzi o datę *ante quem* powstania tekstu, to wiązano ją z faktem skomponowania przez Józefa Hymnografa (ok. 816-886), podczas jego zesłania do Chersonezu, kano- nu, który znalazł się w liturgii poświęconej miejscowym biskupom. Datowanie pobytu Józefa w Chersonezie nie jest precyzyjne. Według najnowszych badań mógł on przebywać na zesłaniu w okresie 856-858 do końca lat sześćdziesiątych/początku siedemdziesiątych IX wieku¹². Tak czy inaczej *Żywoty* musiały być mu już znane, a więc powstały przynajmniej w pierwszej połowie IX wieku.

Badacze podejmują starania na rzecz zawężenia okresu, w którym mogły zostać spisane *Żywoty*. I tak np. na trzecią ćwierć VI wieku wskazywał S.B. Soroczan¹³, a na wiek VII – W.W. Łatyszew¹⁴. Nie tak dawno pojawiła się propozycja, kompleksowo, jak się wydaje, uzasadniona, według której wariant *Żywotów*, na podstawie którego powstały wszystkie znane nam obecnie wersje, został spisany między ostatnią ćwiercią VIII a połową IX wieku¹⁵. Być może stworzenie *Żywotów* było związane z wprowadzeniem nowego systemu eparchii na Krymie. W początkach IX wieku doszło, m.in. w związku z rozszerzeniem

¹⁰ A.J. Vinogradov, „*Minovala uže zima jazyčeskogo bezumija...*” *Cerkov’ i cerkvi Hersona v IV veke po danym literaturnyh istočnikov i epigrafiki*, Moskva 2010, s. 86, 155.

¹¹ Pod nazwa „Turcja” nie należy rozumieć dzisiejszej Turcji, a obszary stepów czarnomorskich i kaspijskich, zamieszkiwanych i politycznie kontrolowanych sukcesywnie przez Turków Błękitnych (VI wiek), Chazarów i Węgrów.

¹² Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 346-347.

¹³ S.B. Soročan, *O datirovkie žitij sv. episkopov Chersonskich*, w: *VI Bosporskiye čtenija. Bospor Kimerijskij i varvarkij mir v period antičnoti i srednievekov’ja. Periody destabilizacji i katastrof*, Kerč’ 2005, s. 270-275.

¹⁴ V.V. Latyšev, *Žitija Sv. episkopov Chersonskich. Issledovanija i teksty*, St.-Peterburg 1906, s. 15-16.

¹⁵ Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 344-355, 372.

się wpływów chazarskich, do wydzielenia z eparchii chersoneskiej eparchii gockiej, w obrębie której znaleźli się chrześcijanie pod panowaniem Chazarów. Wydarzenie to mogło stać się impulsem do spisania dzieła, w którym wykazano długą tradycję związków Chersonezu z ważnymi centrami chrześcijaństwa, Jerozolimą i Konstantynopolem, od czasów panowania Konstantyna Wielkiego. W tym kontekście szczególne zainteresowanie i wątpliwości budzi wątek Jerozolimy jako miejsca, z którego wysyłani byli pierwsi biskupi do Chersonezu. Dość zgodnie twierdzi się, że Jerozolima w początkach IV wieku jako ośrodek kościelny nie dysponowała wystarczającym autorytetem, by móc odegrać taką rolę. Tę wątpliwość zwolennicy poglądu o powstaniu *Żywotów* w dobie ikonoklazmu wyjaśniają w sposób następujący. Ich zdaniem hagiograf, który zapewne wywodził się ze środowiska mnichów ikonofilskich, nie chcąc odwoływać się do tradycyjnych związków Chersonezu Taurydzkiego z Konstantynopolem, znajdującym się wówczas pod wpływem ikonoklastów, wskazał na Jerozolimę jako ostoję ortodoksji. Możliwe, że początkowo narracja *Żywotów* kończyła się na przedstawieniu sukcesu Eteriusza w zwalczaniu pogan. Wątek związków Chersonezu z bizantyńską stolicą wzmocniono jakiś czas później, kiedy w początkach lat czterdziestych IX wieku na obszarze Krymu Bizantyńczycy zorganizowali tem Klimatów (który w latach pięćdziesiątych przemianowano na tem Chersonez), a w 843 roku doszło do odrzucenia ikonoklazmu – Konstantynopol wrócił do ortodoksji. Do *Żywotów* wprowadzono wówczas postać wywodzącego się z Konstantynopola biskupa Kapitona, któremu przypisano zakończenie procesu chrystianizacji miasta, przy pomocy oddziału wojskowego przysłanego z bizantyńskiej stolicy. Nie jest wykluczone, że do tego czasu w Chersonezie funkcjonował samodzielny kult Kapitona. Konsekwencją tego zabiegu była konieczność zmodyfikowania roli Eteriusza. Wedle nowej redakcji *Żywotów* Eteriusz nawet nie dotarł do Chersonezu, znalazłszy śmierć na wyspie Alsos. Co ciekawe, wersja z dominującą rolą Kapitona utrwaliła się w Chersonezie, dająca pierwszeństwo Eteriuszowi zaś – w Konstantynopolu.

3. Historyczność przekazu *Żywotów*

Co do historyczności zawartych w *Żywotach* informacji, zwraca się uwagę na fakt, że w hiszpańskiej tradycji kościelnej istnieje pamięć

o wczesnochrześcijańskich misjonarzach, noszących takie same imiona jak biskupi Chersonezu. Mieli oni działać także w Chersonezie, ale innym – leżącym na Półwyspie Iberyjskim, co prowadzi do wniosku, że autorzy hiszpańscy i krymscy dysponowali jakimś wspólnym źródłem. Jako takie wskazuje się pewien kościelny kalendarz (grecki lub łaciński), sięgający czasów Teodozjusza I, w którym znajdowały się imiona misjonarzy działających w bliżej nieznanym, „trackim” Chersonezie. Na ten przekaz musiano zwrócić uwagę w Bizancjum, gdy zrodziła się potrzeba ukazania początków chrześcijaństwa w Chersonezie Taurydzkim. Pozyśkaną z kalendarza osnowę autor żywotu wzbogacił własnymi informacjami, a miejscem aktywności misjonarzy uczynił nie tracki, ale krymski Chersonesz¹⁶.

Pytaniem otwartym, mimo wysiłku pokoleń badaczy, pozostaje kwestia, czy w opowieść o biskupach z Chersonezu zostały wplecione jakieś prawdziwe informacje, czy też wszystkie wydarzenia zostały zmyślane przez hagiografa. Na pewno pojawiają się w niej postaci historyczne. Jako takie odnotować należy cesarzy Dioklecjana, za rządów którego dojsć miało do prześladowania Bazylego, Konstantyna Wielkiego, o którego pomoc ubiegać się miał Eteriusz, a także Teodozjusza I, za którego czasów miał działać Kapiton. Postacią historyczną jest też Hermon, biskup Jerozolimy, wspomniany przez Euzebiusza z Cezarei jako „ostatni biskup przed prześladowaniem naszych czasów”¹⁷. Z IV wieku znane są dwie osoby związane z Chersonezem, noszące imię Eteriusz, a mianowicie biskup biorący udział w obradach soboru w Konstantynopolu¹⁸ (którego niektórzy badacze utożsamiają z Eteriuszem z *Żywotów*) oraz postać upamiętniona wraz z niejakim Flawiuszem Witem inskrypcją powstałą między 392 a 393 rokiem, a nawiązującą do odbudowy murów miejskich¹⁹. Pamięć o nich mogła

¹⁶ Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 364-365.

¹⁷ Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VII 32, 29, Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, red. H. Pietras, tł. A. Caba, Kraków 2013, s. 553.

¹⁸ Np. N.Q. King, *The 150 Holy Fathers of the Council of Constantinople 381. Some Notes on the Bishop-lists*, w: *Studia Patristica. Papers presented to the Second International Conference on Patristic Studies held at Christ Church, Oxford, 1955*, ed. K. Aland – F.L. Cross, Berlin 1957, s. 639; K. Cukerman, *Episkopy i garnizon Chersona w IV veke*, „Materiały po archeologii, istorii i etnografii Tavrii” 4 (1994) s. 547-548.

¹⁹ A.H.M. Jones – J.R. Martindale – J. Morris, *Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 1: *A.D. 260-395*, Cambridge 1971, s. 315, s.v. *Eutherius* 3;

w jakimś stopniu ułatwić przyswojenie mieszkańcom Chersonezu postaci biskupa Eteriusza z *Żywotów*.

Rzadko *Żywoty* odnotowują wydarzenia, których autentyczność jesteśmy w stanie zweryfikować. Jednym z nich jest z pewnością pierwszy sobór powszechny w Nicei, zwołany przeciw Ariuszowi, w którym – co odnotowują *Żywoty* – uczestniczyć miało 318 Ojców.

Uczeni, dysponując pewną wiedzą o architektonicznym kształcie średniowiecznego Chersonezu i miejscowym nazewnictwie, podejmują wysiłki, by powiązać ją z informacjami na ten temat, znajdującymi się w *Żywotach*. Dyskusja, jednak bez ostatecznych konkluzji, toczy się m.in. w kwestii położenia pieczary Partenonu²⁰, Małej Agory, Świętej Bramy i Bramy Umarłych, dzielnicy Teona czy miejsca pochówku Bazylego²¹.

4. Rozprzestrzenienie się kultu biskupów-męczenników z Chersonezu

Jeśli chodzi o zasięg kultu chersoneskich biskupów, to z pewnością początkowo miał on charakter lokalny. Jego rozpowszechnienie się na terytorium Bizancjum niektórzy uczeni datują – zresztą niesłusznie, co wykażemy niżej – na schyłek X wieku, kiedy to miasto wpadło w ręce księcia kijowskiego Włodzimierza I. To wówczas miała zrodzić się potrzeba wskazania historycznych praw Bizantyńczyków do Chersonezu Taurydzkiego. Co więcej, z perspektywy rodzącego się Kościoła na Rusi ważnym mogło być wykazanie, że chrześcijaństwo w Chersonesie, tj. w miejscu, w którym (według niektórych przekazów źródłowych) miał ochrzcić się Włodzimierz, posiadało już długą historię. Opowieść o biskupach z Chersonezu, pozostających w bliskim związku z tak istotnymi centrami chrześcijaństwa, jak Jerozolima i Konstantynopol, stała się użyteczna. Tym, jak się uważa, można tłumaczyć fakt rozpowszechnienia się poświęconych im *Żywotów* zarówno w Bizancjum, jak i na Rusi.

s. 972 s.v. *Flavius Vitus*. Na temat inskrypcji i wątpliwości związanych z jej odczytaniem, zob. Cukerman, *Episkopy*, s. 548, przyp. 12 i s. 550, przyp. 16.

²⁰ S.B. Soročan, *O „peščere Parfenon” v Chersonese*, „Materialy po archeologii i istorii antičnogo i srednevekovogo Pričernomor’ja” 9 (2017) s. 297-310.

²¹ E. Klenina, *The Saint Martyrs of Chersonesos According to Written and Archaeological Sources*, „Chersonesskij sbornik” 15 (2006) s. 117-127.

5. Biskupi męczennicy z Chersonezu w piśmiennictwie Słowian prawosławnych

Nie ulega wątpliwości, iż teksty hagiograficzne poświęcone biskupom Chersonezu Taurydzkiego nie zostały zaadaptowane w przestrzeni kulturowej Słowian prawosławnych dopiero po przyjęciu chrztu przez księcia kijowskiego Włodzimierza I, wraz z początkiem kształtowania się organizacji kościelnej na Rusi u schyłku X wieku. Omawiane wyżej *Żywoty* zostały bowiem przetłumaczone z greki bizantyńskiej na język staro-cerkiewno-słowiański już w pierwszych dekadach jego istnienia. Odnajdujemy je w *Kodeksie supraskim* – jednym z najstarszych rękopisów cyrylickich, zaliczanym do tzw. kanonu scs. Manuskrypt ten, jak się obecnie przyjmuje w kręgach paleoslawistów, powstał najprawdopodobniej w Bułgarii, za panowania cara Piotra I (927-969)²² i stanowi wczesny wariant tzw. minei lekcyjnej (zbioru dłuższych tekstów hagiograficznych, cs. четъи-минеи, gr. μὴναῖα). Zawiera utwory dedykowane świętym, których dzień wspomnienia liturgicznego przypadał w marcu – takich jak chersońscy biskupi męczennicy czczeni siódmego dnia tego miesiąca.

W XVI w. *Kodeks supraski* trafił na teren Rzeczypospolitej Obojga Narodów²³, a w 1823 roku został odkryty przez profesora Uniwersytetu Wileńskiego, Michała Bobrowskiego (1784-1848) w bibliotece Monasteru Zwiastowania Bogurodzicy w Supraślu (z którym wiąże się jego przyjęta w literaturze przedmiotu nazwa). Aktualnie rozdzielony jest na trzy części: 151 kart znajduje się w Bibliotece Narodowej w Warszawie (w kolekcji Biblioteki Ordynacji Zamojskiej, BOZ), 118 – w Lublinie, a 16 – w St. Petersburgu²⁴. Interesujący nas tu utwór poświęcony biskupom z Chersonezu Taurydzkiego odnajdziemy w „warszawskiej” części zabytku: BN BOZ 201, fol. 132’-138 (według paginacji

²² G. Krustev – A. Boyadjiev, *On the Dating of Codex Suprasliensis*, w: *Rediscovery: Bulgarian Codex Suprasliensis of 10th Century*, red. A. Miltenova, Sofia 2012, s. 17-23; B. Velčeva, *Supraslskijat sbornik i vremeto na car Petăr*, w: *Rediscovery: Bulgarian Codex Suprasliensis of 10th Century*, red. A. Miltenova, Sofia 2012, s. 13-16.

²³ E. Kierejczuk, *Kodeks supraski wśród zbiorów biblioteki monasteru supraskiego. Kilka hipotez w sprawie czasu przybycia Minieji Czetnej z XI w. do Supraśla*, „Lato-pisy Akademii Supraskiej” 2 (2011) s. 141-152; A. Mironowicz, *Bulgarian Manuscripts in the Collections of the Supraśl Monastery in the mid-16th century*, „Acta Patristica” 23 (2020) s. 148-149.

²⁴ A. Kaszlej, *Dzieje Kodeksu supraskiego*, Supraśl 1997, s. 9-13, 28-55; A. Borowski, *Wpływy bizantyjsko-balkańskie na ziemiach polskich na przykładzie Kodeksu Supraskiego*, „Elpis” 40 (2013) s. 66-67.

całego rękopisu – fol. 266^v-272)²⁵. Jest to żywot obszerny o incipicie: Христось ми да начнеть слово єдиныи прѣмѣдрыйи и прѣмѣдрыйимъ исправитель... [‘Chrystus niech za mnie rozpocznie tę mowę, jedyny mędrzec i mędrców nauczyciel...’]. Najprawdopodobniej został przetłumaczony z greki na język staro-cerkiewno-słowiański w ówczesnej stolicy państwa bułgarskiego, Presławiu. Niestety, do naszych dni nie zachował się ani jeden rękopis grecki reprezentujący ten sam wariant tekstu, którym dysponował starobułgarski tłumacz, ani też inny odpis słowiański jego przekładu²⁶. Najbardziej (ale nie całkowicie) zbieżne z wersją obecną w *Kodeksie supraskim* są zdaniem J. Mogariczewa tekst z XI-wiecznego odpisu menologionu cesarza Michała IV (1034-1041), ГИМ, Син. греч. 183 (stara sygnatura: 376) i żywot obszerny ze staroruskich minei lekcyjnych z XV-XVI wieku²⁷.

W tekście omawianego wariantu żywotu biskupów męczenników z Chersonezu zwraca uwagę, odmienna od sekwencji zawartej w zrekonstruowanym wyżej protografie utworu, opowieść o losach Eteriusza:

[BN BOZ 201, fol. 269^v] По мнозѣ же врѣмени|[fol. 270] посыланъ бысть отъ Иероусалима егѣпъ тамо Е|ѳерии именемъ иже въ корабѣ сы приходъ эго| въ нареченыи градъ сѣпротивномъ вѣтромъ| ать приврѣжень бысть въ островъ нарицае|мый Алсось въ странахъ рѣкы Дѣнапра и разбо|лѣвъ сѣ азежъ лютожъ| хотя житыє оставити по|моли сѣ Господеви глагола Г|и Бжѣ мои недосто|ина ма сѣшта съподоби поставити егѣпа не мо|зи мене оставити бес памѣти въ Херсоньстѣ| градѣ и томоу оумьршоу оу гроба єго вѣрнии| стлѣпъ поставиша великъ нъ и дрѣвеса въздрѣ|стоша възвѣштажшта издалече гробъ єго²⁸.

²⁵ Żywot obszerny biskupów-męczenników z Chersonezu Taurydzkiego, zawarty w *Kodeksie supraskim*, został wydany w ramach całościowej edycji tego zabytku: J. Zaimov – M. Kapaldo, *Suprasaľski ili Retkov sbornik*, t. 2, Sofija 1983, s. 532-543. Tekst źródła został również zamieszczony (w postaci uwzględniającej wszystkie jego wcześniejsze wydania od początku XX wieku) wraz z tłumaczeniem na język rosyjski w pracy: Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 53-63.

²⁶ M. Petrova – M. Jovčeva, *Svetcite ot Suprasaľskija sbornik: imena, dati, iztočnici*, w: *Rediscovery: Bulgarian Codex Suprasliensis of 10th Century*, red. A. Miltenova, Sofia 2012, s. 386-387.

²⁷ Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 53; Mogaričev, *Žitija*, s. 104.

²⁸ Zaimov – Kapaldo, *Suprasaľski ili Retkov sbornik*, s. 538-539.

Po upływie dłuższego czasu został tam wysłany z Jerozolimy biskup o imieniu Eteriusz, który podczas podróży okrętem do wspomnianego miasta został porwany przeciwnym wiatrem i wyrzucony na wyspę nazywaną Alsos w krainie rzeki Dniepr. I zapadłszy na ciężką chorobę, chcąc porzucić życie, pomodlił się do Pana, mówiąc: „Panie, Boże mój, mnie lichego uczyniłeś godnym święceń biskupich, nie możesz zostawić mnie bez upamiętnienia w mieście Chersoniezie”. I kiedy on zmarł, u jego grobu wierni ustawili wielki słup, a i drzewa wyrosły, wskazujące już z daleka jego grób²⁹.

Powyższy passus, mówiący o tym, iż Eteriuszowi nie udało się dotrzeć do Chersonezu, jednoznacznie wskazuje na fakt, iż tłumacz bułgarski z X wieku dysponował już nowszą, zmienioną wersją tekstu greckiego, w której rolę tego duchownego w dziele chrystianizacji obszaru Krymu zminimalizowano, na plan pierwszy wysuwając osobę jego następcy, biskupa Kapitona.

5.1. Biskupi męczennicy z Chersonezu w tradycji wschodniosłowiańskiej

Należy przyjąć, iż kult interesujących nas tu świętych upowszechnił się i uformował na Rusi dość wcześnie. Jak stwierdza Olga Łosiewa, aż 52 staroruskie kalendarze liturgiczne (cs. мѣсѧцесловъ, gr. μηνολόγιον) odnotowują wspólne święto tych męczenników w dniu 7 marca. Najstarszym spośród wyszczególnionych przez badaczkę rękopisów jest miesiacesłow, dołączony do *Ewangeliarza Mścislawa*, spisane w Nowogrodzie Wielkim na zamówienie księcia Mścislawa II Harald, w latach 1103-1117 (ГИМ, СИН. 1203)³⁰. Biskupi męczennicy z Chersonezu zaczęli być zatem czczeni na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej najpóźniej na początku XII wieku. W staroruskim materiale rękopiśmieniowym z XII-XVI wieku odnajdziemy cztery poświęcone im teksty hagiograficzne.

²⁹ Tł. Z.A. Brzozowska – *Codex suprasliensis. Kodeks supraski czyli Cyrylicka księga supaska w przekładzie na język polski*, red. H. Paprocki, Białystok 2023, s. 413.

³⁰ O.V. Loseva, *Russkie mesjaceslovy XI–XIV vv.*, Moskwa 2001, s. 286.

5.1.1 I żywot prologowy biskupów męczenników z Chersonezu

W toku naszych badań udało się ustalić, iż we wschodniosłowiańskich prologach (cs. прологъ, gr. συναξάριον) tzw. I redakcji (krótkiej), która została skompilowana u schyłku XII lub też na początku XIII stulecia, pod datą 7 marca zamieszczono wariant żywotu prologowego poświęconego biskupom męczennikom z Chersonezu, który dotąd nie posiadał wydania naukowego. Odnaleźliśmy go w następujących rękopisach: РГАДА, 381.I.177, fol. 1a-b (początek XIV wieku); РГАДА, 381.I.173, fol. 8c-d (pierwsza połowa XIV wieku); РГАДА, 381.I.172, fol. 8a-c (1383 r.); РГАДА, 381.I.168, fol. 7b-c (przełom XIV i XV wieku); ГИМ, Син. 240, fol. 7b-d (1400 rok); РГАДА, 381.I.169, fol. 8c-9a (pierwsza ćwierć XV wieku); РГАДА, 381.I.170, fol. 7a-b (pierwsza połowa XV wieku); РНБ, 588.621, fol. 10c-11a (późniejsza redakcja prologu, 1488 rok). Poniżej zamieszczamy jego pełen tekst w języku oryginału wraz z polskim przekładem:

[РГАДА, 381.I.177, fol. 1a] Въ црѣтво Диоклитиѧне Юрмонъ
 Иѳрѣмлимьскыи ѧпѣпъ посла ѧпѣпы въ Оугры оубо Юфрема
 а Кърсоуню Вaсѣлиѧ идеже Ха прѣповѣдая быенъ бывъ ѡгнанъ бы
 въскрѣсивъ же сѣа княжа ѡ мъртвыхъ. пакы призванъ бы крѣтивъ
 князѣнины многы. невѣрнии же разгнѣвавъше сѧ. влачахоу тию оужи
 за нозѣ повързъше. и влачн оумре. по оумъртви иже ѧго пришьдъше
 Юсугелнии, Агафодоръ Капитонъ и Юлпиѣдии. и проповѣда[fol. 1b]хоу
 Ха и съставше сѧ Юлѣнии оубиша я. по си хъ же посланъ бы изъ Юрѣлма
 Юфериѧ и видѣвъ дивноѧ и людъскоѧ пристоупи къ великому
 Костантиноу въ Воузанти и тѣгда црѣтвуюющю. и по моливъ сѧ ѧмоу.
 и прогнани быша ис Кърсуна идолослужители създавъше стѣи
 црѣквъ. пакы приде къ црѣви на блѣгодарение. и прѣять бывъ црѣмъ.
 и сѣнныя съсоуды прѣимъ. и възвращаше сѧ къ Коурсоуню. и вънегда
 възврати тѣ сѧ ѡ противнаго вѣтра извърженъ бы на Днѣпръскоую
 рѣкоу и тоу скончасѧ.

Za panowania cesarza Dioklecjana biskup jerozolimski Hermon posłał biskupów: do Węgrów Efrema, a Bazylego – do Korsunia [Chersonezu], gdzie nauczając o Chrystusie, został on pobity i wygnany. Wskrzesiwszy syna książęcego z martwych, został na powrót przywołany i ochrzcił wielu ludzi książęcych. Niewierni, rozgniewawszy się, włóczyli go związanego sznurami

za nogi. I wleczony zmarł. Po jego śmierci przybyli Eugeniusz, Agatodor, Kapiton i Elpidiusz. I nauczali o Chrystusie. I Hellenowie [poganie], zebrawszy się, zabili ich. Po tych [wydarzeniach] został przysłany z Jerozolimy Eteriusz. On zaś, ujrzawszy [rzeczy] zadziwiające i ludzkie, zwrócił się do wielkiego Konstantyna, który wówczas panował w Bizancjum. I ubłagał go. I zostali wygnani z Korsunia bałwochwalczy. Święty, wybudowawszy kościół, znów przybył do cesarza dla podziękowań. I został przyjęty przez cesarza, i otrzymał święte naczynia, i powracał do Korsunia. I wnet zawrócony przeciwnym wiatrem został wyrzucony nad rzekę Dniepr. I tam skonał³¹.

Najprawdopodobniej podstawą tłumaczenia cerkiewnosłowiańskiego był ten wariant bizantyńskiego żywotu prologowego, który został również włączony w obręb menologionu cesarza Bazylego II (976-1025). Porównanie obu wersji, słowiańskiej i greckiej, pozwala stwierdzić, iż są one treściowo tożsame³². Co ciekawe, zawierają oryginalny przekaz na temat chrystianizacji Chersonezu Taurydzkiego: duchownym, któremu udało się ostatecznie wygnać z miasta – z pomocą cesarza Konstantyna Wielkiego – wyznawców religii tradycyjnych, jest tu Eteriusz (podobnie jak w protografie). Rola Kapitona została natomiast zmarginalizowana: według obu tych wersji był on zaledwie jednym z kilku misjonarzy (obok Eugeniusza, Agatodora i Elpidiusza), którzy ponieśli męczeńską śmierć na Krymie jeszcze przed przybyciem Eteriusza.

5.1.2 II żywot prologowy biskupów męczenników z Chersonezu

Inną wersję żywotu prologowego odnajdziemy pod datą 7 marca w zbiorach tekstów hagiograficznych, skompilowanych na Rusi w XIV-XVI wieku. Natrafimy na nią w prologach II redakcji (tzw. obszernej), powstałej w pierwszej połowie XIV wieku, m.in. РНБ, 588.60, fol. 3d (połowa XIV wieku, fragment), ГИМ, Син. 246, fol. 13d-14b (druga połowa XIV wieku), РНБ, 588.615, fol. 18-18' (późna redakcja, do 1455 roku). Pojawia się również w tomie marcowym *Wielkich minei lekcyjnych* metropolity Makarego z połowy XVI stulecia: ГИМ, Син. 992, fol. 66c-d. Utwór ten, o incipicie Въ цр҃тво Дивклитьяне Ермонь Иер҃лмкыйи ѿп҃ць. поставивъ ѿп҃цы по странамъ посла я. да оучать

³¹ Tł. Z.A. Brzozowska.

³² Tekst grecki według wydania: *Menologium Basilianum, ex editione cardinalis Albani*, PG 117, 344.

вѣрѣ Х҃вѣ. Ефрѣма въ Оугры в Корѣсоунѣ Васильѣ... [‘Za panowania cesarza Dioklecjana biskup jerozolimski Hermon, ustanowiwszy biskupów, rozesłał ich do różnych krain, aby nauczali o wierze Chrystusowej: Efrema do Węgrów, a do Korsunia – Bazylego...’], stanowi niezależny względem omówionego w poprzednim paragrafie zabytku przekład cerkiewnosłowiański tekstu bizantyńskiego zawartego w menologionie cesarza Bazylego II. Być może, jego podstawę stanowiła inna redakcja tekstu greckiego. Zawiera jednak ten sam przekaz na temat chrystianizacji Chersonezu Taurydzkiego, co wyżej przywołany I żywot prologowy. W niektórych odpisach (m.in. ГИМ, Син. 246, fol. 13d-14b; ГИМ, Син. 992, fol. 66c) ulega jedynie zmianie kolejność, w jakiej wymienieni zostali biskupi, których męczeńska śmierć poprzedzała nadejście Eteriusza: Eugeniusz, Elpidiusz, Agatodor, Kapiton. Innowacja ta nie wpływa jednak w znaczący sposób na przekaz utworu³³.

5.1.3 Żywot obszerny biskupów męczenników z Chersonezu

Co najmniej od XV wieku w piśmiennictwie wschodniosłowiańskim znany był również żywot obszerny biskupów męczenników z Chersonezu Taurydzkiego. Utwór ten, o incipicie: Х҃ъ ми да начинает слово единомудръ и мудрыи исправитель... [‘Chrystus niech za mnie rozpocznie tę mowę, jedyny mędrzec i mądry nauczyciel...’], zachował się w tomach marcowych (7 III) staroruskich minei lekcyjnych: РГБ, 113.595, fol. 81-87’ (ostatnia ćwierć XV wieku); РГБ, 173.I.92.2, fol. 94-102 (XVI wiek). Odnajdziemy go również (pod tą samą datą) w *Wielkich minejach lekcyjnych* metropolity Makarego: ГИМ, Син. 992, fol. 63c-66c³⁴. Jest to żywot niezwykle podobny treściowo do zabytku znanego nam z kart *Kodeksu supraskiego*. Znaczący zagadnienia, J. Mogariczew, twierdzi,

³³ II żywot prologowy był już wydawany kilkakrotnie: Latyšev, *Žitija*, s. 74; E. Weiher – S.O. Šmidt – A.I. Škurko, *Die Grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij Spisok. 1.-II. März*, Freiburg 1997, s. 132; Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 87-88 (z przekładem na język rosyjski).

³⁴ Wschodniosłowiański żywot obszerny był wydawany wielokrotnie według różnych odpisów: Latyšev, *Žitija*, s. 66-74; P. Lavrov, *Žitija chersonskich svjatykh v greko-slavjanskoj pis'mennosti*, Moskva 1911, s. 164-168; Weiher – Šmidt – Škurko, *Die Grossen Lesemenäen*, s. 126-132; Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 63-86 (z przekładem na język rosyjski). Tekst ten został również wspomniany w katalogu staroruskich tekstów hagiograficznych: O.V. Tvorogov, *Perevodnye žitija v ruskoj knižnosti XI-XV vv.*, Moskva – St.-Peterburg 2008, s. 33.

że mógł on zostać przetłumaczony z greki na język staro-cerkiewno-słowiański w stolicy bułgarskiego państwa, Presławiu, wcześniej niż utwór z *Kodeksu supraskiego*, stanowiąc tym samym pierwszy tekst hagiograficzny poświęcony krymskim męczennikom przyswojony na obszarze *Slavia Orthodoxa*. Zdaniem tego badacza w Bułgarii powstały niezależnie od siebie dwa przekłady bizantyńskiego żywotu obszernego biskupów z Chersonezu, przy czym podstawą obu translacji były dwa różne odpisy/warianty tekstu greckiego³⁵.

5.1.4 III żywot prologowy biskupów męczenników z Chersonezu

Pod datą 7 marca w *Wielkich minejach lekcyjnych* metropolity Makarego (ГИМ, Син. 992, fol. 68a-c) odnajdziemy jeszcze jeden żywot prologowy dedykowany interesującym nas tu męczennikom (incipit: Въ времена Диоклитїана царж. в шестое на десат лѣто царства его. Гермону стѣишему епспу Јерслимскомоу в различныхъ азыцѣхъ епспы поставльшю... – ‘Za czasów cesarza Dioklecjana, w szesnastym roku jego panowania, kiedy Hermon, najświętszy biskup jerozolimski ustanowił biskupów dla różnych narodów...’). Utwór ten poprzedza w rękopisie poświęcona biskupom z Chersonezu stichera (cs. стїхира, gr. στιχηρά), sam jego tekst zaś urywa się na opisie męczeńskiej śmierci Eugeniusza, Agatodora i Elpidiusza. Zdaniem J. Mogariczewa podstawą cerkiewnosłowiańskiego przekładu tego zabytku był pewien grecki starodruk³⁶.

5.1.5 Czy na Rusi istniał osobny kult św. Kapitona?

Przekazy źródłowe na temat indywidualnego kultu Kapitona, biskupa Chersonezu na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej, są dość skąpe. Zdaniem Olgi Łosiewej odrębny dzień wspomnienia

³⁵ Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 63; Mogaričev, *Žitija*, s. 104. Por. Petrova – Jovčeva, *Svecite*, s. 387.

³⁶ Wydania III żywotu prologowego: Latyšev, *Žitija*, s. 75-76; Lavrov, *Žitija*, s. 170-171; Weiher – Šmidt – Škurko, *Die Grossen Lesemenäen*, s. 135-136; Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 88-89 (z przekładem na język rosyjski). Tekst został też uwzględniony w katalogu zabytków staroruskiej hagiografii: Tvorogov, *Perevodnye žitija*, s. 131.

liturgicznego tego świętego (22 grudnia) został odnotowany zaledwie w jednym staroruskim kalendarzu liturgicznym – zamieszczonym w rękopisie РГБ, 256.284 z pierwszej połowy XIV stulecia³⁷. Poświęcony mu żywot prologowy, rozpoczynający się od słów: Въ цѣртво Февдосѣя великаго посланъ быꙋ ѿпꙋпъ въ Кърсоунь. оумьръшю же Юѡерию ѿпꙋпоу (‘Za panowania wielkiego Teodozjusza został wysłany biskup do Korsunia, gdy umarł biskup Eteriusz...’), możemy natomiast odnaleźć w wielu wschodniosłowiańskich zbiorach utworów hagiograficznych. Co godne odnotowania, pojawia się on już – pod datą 22 grudnia – w najstarszym, zachowanym do naszych dni odpisie I redakcji staroruskiego prologu: РНБ, 728.1324, fol. 99c-100a (z przełomu XII i XIII wieku).

Przeprowadzona przez nas analiza wybranych prologów II redakcji pozwala natomiast stwierdzić, iż kult św. Kapitona w XIV-XV wieku nie został na Rusi do końca uporządkowany. W kilku odpisach jego żywot zamieszczono pod inną datą dzienną niż ta, która funkcjonowała w tradycji bizantyńskiej, tj. 18 grudnia: РГАДА, 381.I.161, fol. 198a-b (druga połowa XIV wieku); ГИМ, Син. 247, fol. 179c-d (druga połowa XIV wieku); РГАДА, 381.I.153, fol. 190a-b (przełom XIV i XV wieku). W niektórych rękopisach św. Kapiton przywoływany jest dwukrotnie: pod datą 18 XII odnajdujemy jego żywot prologowy, a pod 22 XII – wzmiankę, iż tego dnia przypada jego wspomnienie liturgiczne, np. РНБ, 588.59, fol. 192d-193a, 203b (koniec XIV wieku). Istnieją też i takie prologi, w których pojawia się jedynie adnotacja o jego święcie 22 XII, np. ГИМ, Син. 248, fol. 140a (1406 rok). W tradycję tę wpisują się także *Wielkie mineje lekcyjne* metropolity Makarego: pod 18 XII zamieszczono w nich żywot prologowy św. Kapitona, a pod 22 XII – wzmiankę, iż tego dnia przypada jego wspomnienie liturgiczne (ГИМ, Син. 177, fol. 468b; ГИМ, Син. 989, fol. 340a-b)³⁸.

Zachowany w materiale staroruskim żywot biskupa Kapitona jest najprawdopodobniej cerkiewnosłowiańskim tłumaczeniem utworu hagiograficznego z menologionu Bazylego II. Oba teksty kontynuują późniejszą, ukształtowaną w połowie IX wieku tradycję bizantyńską dotyczącą chrystianizacji Chersonezu Taurydzkiego: Kapiton miał zostać wysłany

³⁷ Loseva, *Russkie mesjaceslovy*, s. 229.

³⁸ Wschodniosłowiański żywot prologowy św. Kapitona został wydany w obrębie *Wielkich minei lekcyjnych: Velikija Minei Četii. Dekabr’. Dni 18-23*, Moskwa 1907, k. 1190.

na Krym już po śmierci Eteriusza i doprowadzić do ostatecznego nawrócenia jego mieszkańców³⁹.

5.1.6 Przedstawienia biskupów męczenników z Chersonezu w sztuce staroruskiej

Kult chersońskich męczenników nie upowszechnił się jednak na Rusi i nie ugruntował w wystarczającym stopniu, by mogło tam dojść do wykształcenia związanej z nimi tradycji ikonograficznej. Nie są znane z obszaru Słowiańszczyzny Wschodniej grupowe wyobrażenia Bazylego, Efrema, Eugeniusza, Elpidiusza, Agatodora, Eteriusza i Kapitona, powstałe w średniowieczu. Indywidualne wizerunki niektórych spośród tych świętych możemy natomiast odnaleźć na malowidłach naściennych, zdobiących wnętrza staroruskich świątyń – tych, które posiadały bardzo rozwinięty program polichromii. Co godne odnotowania, ukraińska historyk sztuki, Nadija M. Nikitenko, jedna z najwybitniejszych znawczyń historii soboru katedralnego Sofii – Mądrości Bożej w Kijowie, zidentyfikowała w interiorze tego zabytku, na podstawie towarzyszącego mu napisu, przedstawienie św. Kapitona, które skłonna jest datować na XI wiek, a zatem na pierwsze dekady istnienia tej świątyni, jednej z najstarszych na Rusi. Usytuowane w południowej galerii wewnętrznej budowli malowidło naścienne⁴⁰ wyobraża świętego – zgodnie z rozpowszechnionym w sztuce bizantyńskiej kanonem przedstawiania hierarchów kościelnych – jako mężczyznę w podeszłym wieku, z ciemnymi włosami oraz średniej długości brodą, odzianego w szaty biskupie (omoforion) i trzymającego w dłoniach zamkniętą księgę.

³⁹ Por. *Menologium Basilianum*, k. 221.

⁴⁰ N.N. Nikitenko, *Svjataja Sofija Kiewskaja*, Kiev 2008, s. 236-237.

Św. Kapiton. Malowidło naścienne z wnętrza soboru katedralnego Sofii – Mądrości Bożej w Kijowie, XI wiek; Rys. E. Myślińska-Brzozowska

Średniowieczną świątynią wschodniosłowiańską, w której wnętrzu można spróbować poszukać przestawień biskupów męczenników z Chersonozu Taurydzkiego, jest niewątpliwie cerkiew św. Symeona Starca, wzniesiona w Monasterze Zwierzynieckim w Nowogrodzie Wielkim w latach 1467-1468. Przybytek ten wyróżnia bowiem unikalny typ

polichromii (praktycznie nieznany na Rusi do XVII wieku), dla którego inspirację mogły stanowić mineje lekcyjne: większość wewnętrznej powierzchni murów budowli (ścian, kolumn i nisz) pokrywają pełno lub półpostaciowe wizerunki świętych, ułożone zgodnie z porządkiem roku liturgicznego w Kościele wschodnim (od 1 IX do 31 VIII). W części świątyni, w której rozmieszczono przedstawienia osób wspomnianych na początku marca, tj. na południowej ścianie jej północno-zachodniego filaru, odnajdujemy częściowo utracone wyobrażenie sędziwego, długobrodego mężczyzny w felonie i biskupim omoforonie, interpretowane przez badaczy jako wizerunek jednego z męczenników z Chersonozu Taurydzkiego, czczonych w dniu 7 III: św. Efrema lub św. Bazylego⁴¹.

5.2. Biskupi męczennicy z Chersonozu w tradycji południowosłowiańskiej

Zagadnieniem wymagającym odrębnych studiów jest natomiast kwestia, czy chersońscy biskupi byli w średniowieczu czczeni jako święci na Bałkanach i czy w literaturze Bułgarów i Serbów z tamtego czasu odnajdziemy jakiegokolwiek dedykowane im utwory. W kompendium południowosłowiańskiej tradycji hagiograficznej, zestawionym przez Klimentinę Iwanową, odnotowane zostały (pod datą 7 marca) jedynie redakcje żywotu obszernego z *Kodeksu supraskiego* oraz *Wielkich minei lekcyjnych* metropolity Makarego⁴². Bułgarskie badaczki, Maja Petrova i Maria Jowczewa, gruntownie przebadawszy kalendarze liturgiczne zamieszczone w rękopisach południowosłowiańskich, odkryły natomiast, że w wielu spośród nich odnotowywane jest wspólne święto chersońskich biskupów męczenników, przypadające w dniu 7 marca⁴³.

⁴¹ N.N. Gerasimov, *Freski cerkvi Simeona Bogopriimca v novgorodskom Zverine monastyre*, w: *Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija. Eżegodnik. 1978*, Leningrad 1979, s. 259; N.M. Vvedenskaja, *O freskovom ansamble cerkvi Simeona Bogopriimca v Novgorode*, w: *Russkaja agiografija. Issledovanija. Materialy. Publikacii*, t. 4, St.-Peterburg 2022, s. 33-73.

⁴² K. Ivanova, *Bibliotheca hagiographica balcano-slavica*, Sofija 2008, s. 481. W bazie elektronicznej *Versiones Slavicae Database* (www.versiones-slavicae.com/db/) oprócz nich uwzględnione zostały tylko teksty staroruskie, wyszczególnione w katalogu: Tvorogov, *Perevodnye žitija*, s. 33-34, 131.

⁴³ Badaczki przywołują również przykłady rękopisów południowosłowiańskich, w których zamieszczono inne dni wspomnienia liturgicznego interesujących nas tu świętych, np. pod datą 6 III w tzw. *Apostole Ochrydzkim* wzmiankowany jest tylko

Co więcej, kwerenda w starobułgarskim i staroserbskim materiale rękopiśmiennym, uwzględniająca tylko wybrane manuskrypty, pozwala również stwierdzić, że na południu Słowiańszczyzny znane były w XIII-XIV wieku dwa krótkie utwory cerkiewnosłowiańskie, które omawialiśmy wyżej w kontekście literatury staroruskiej⁴⁴: tzw. I żywot prologowy biskupów męczenników z Chersonezu Taurydzkiego (pod 7 marca) oraz żywot prologowy św. Kapitona (22 grudnia lub 22 listopada)⁴⁵. Teksty te zachowały się m.in. w następujących odpisach:

- *Prolog lesnowski* – rękopis bułgarski, przez wielu badaczy uznawany za najbardziej reprezentatywny dla południowosłowiańskiej tradycji hagiograficznej, 1330 rok – САУ 53, fol. 159-159' (7 III: biskupi męczennicy); 93'-94 (22 XII: Kapiton)⁴⁶;
- prolog serbski ze schyłku XIII wieku – SBB, Slav. Wuk. 37, fol. 224'-225' (7 III: biskupi męczennicy); 144-145 (22 XII: Kapiton);
- prolog serbski z przełomu XIII i XIV wieku – ГИМ, Увар. 70, fol. 185' (7 III: biskupi męczennicy); 80 (22 XI: Kapiton)⁴⁷;
- prolog serbski, skopiowany z rękopisu bułgarskiego na początku XIV wieku – РГБ, 256.319, fol. 81'-82 (7 III: biskupi męczennicy); 45'-46 (22 XII: Kapiton);
- prolog bułgarski z 1339 roku – РНБ, 588.58, fol. 100 (7 III: biskupi męczennicy, brak żywotu św. Kapitona);
- prolog serbski ze schyłku XIV wieku – SBB, Slav. Wuk. 38, fol. 136'-137 (7 III: biskupi męczennicy); 78'-79 (22 XII: Kapiton).

Co więcej, jak zauważyły Maja Petrova i Maria Jowczewa, w niektórych prologach bułgarskich pod datą 7 III pojawia się również

św. Bazyli, w manuskrypcie НБКМ 508 (XIII-XIV w.). Pod 6 III pojawia się św. Bazyli, a pod 7 III – Efrem, Eugeniusz, Elpidiusz i Agatodor (przy czym dwa ostatnie imiona, prawdopodobnie za sprawą błędu kopisty, zostały ze sobą skontaminowane: Елипиидифор), a w apostołe НБКМ 882 (XIV wiek) odnajdziemy jedynie wzmiankę o św. Kapitonie pod 23 XII. Zob. Petrova – Jovčeva, *Svetcite*, s. 386.

⁴⁴ Warto natomiast odnotować, że w tzw. *Mineji Stanisławowskiej*, spisanej ok. 1353-1361 roku na Bałkanach, zawierającej teksty hagiograficzne dedykowane świętym, których wspomnienie liturgiczne wypadało we wrześniu, październiku i listopadzie, nie odnajdziemy żywotu św. Kapitona. Por. A.M. Totomanova – D. Atanasova, *Stanislavov Četi-Minej*, t. 1, *Izdanie na teksta*, Sofija 2018.

⁴⁵ Petrova – Jovčeva, *Svetcite*, s. 387.

⁴⁶ R. Pavlova – V. Željazkova, *Stanislavov (Lesnovski) prolog ot 1330 g.*, Veliko Tarnovo 1999, s. 111-112, 177. Por. Petrova – Jovčeva, *Svetcite*, s. 387.

⁴⁷ Lavrov, *Žitija*, s. 169; Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 89-91 (z przekładem na język rosyjski).

stichera dedykowana biskupom męczennikom z Chersonezu Taurydzkiego – zbieżna z tą, którą odnajdujemy w marcowym tomie *Wielkich minei lekcyjnych* metropolity Makarego⁴⁸. Z powyższego przeglądu materiału źródłowego wynika zatem, że na Bałkanach w zakresie kultu omawianych świętych kontynuowano tradycję bizantyńską: główne święto na ich cześć obchodzono w dniu 7 marca, św. Kapitona natomiast wspominano indywidualnie 22 grudnia⁴⁹. Bułgarskim badaczkom udało się także zidentyfikować dwa przedstawienia ikonograficzne chersońskich biskupów na terytorium Bałkanów. Bazyli, Efrem, Eugeniusz, Elpidiusz, Agatodor, Eteriusz i Kapiton zostali ukazani razem na malowidle naściennej zdobiącym wnętrze katolikonu serbskiego monasteru Visoki Dečani z 1348-1350 roku. Indywidualny wizerunek św. Bazylego zachował się natomiast w cerkwi św. Mikołaja w czarnogórskiej miejscowości Pelinovo pod Kotorem (1717-1718)⁵⁰.

Reasumując, biskupi męczennicy z Chersonezu Taurydzkiego byli czczeni zarówno w Bułgarii (od X wieku), jak i w Serbii (od XIII wieku) oraz na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej (od XII wieku). Ich kult miał jednak dość ograniczony zasięg, a pamięć o tych dostojnikach oraz ich zasługach w upowszechnianiu chrześcijaństwa na północnym wybrzeżu Morza Czarnego najprawdopodobniej nie wykroczyła poza ścisły krąg kultury cerkiewnej. Postacie te obecne są jedynie w sferze piśmiennictwa religijnego (hagiografii i hymnografii) oraz sztuki sakralnej.

Zjawisko to można zaobserwować przede wszystkim w literaturze staroruskiej. Bizantyńskie posiadłości na Krymie, tj. Chersonesz Taurydzki (Korsuń), pojawiają się we wschodniosłowiańskich przekazach historycznych (w *Powieści minionych lat* z początku XII wieku oraz w późniejszych latopisach) w trzech kontekstach:

1. opowieści o pobycie Apostoła Andrzeja u ujścia Dniepru;

⁴⁸ Petrova – Jovčeva, *Svetcite*, s. 387. Por. Latyšev, *Žitija*, s. 75-76. Bułgarskie badaczki wspominają też jeden dłuższy utwór hymnograficzny, tj. kanon na cześć chersońskich męczenników autorstwa Józefa Hymnografa, który został przetłumaczony na język cerkiewnosłowiański. Petrova – Jovčeva, *Svetcite*, s. 387-388.

⁴⁹ Zdaniem J. Mogariczewa pojawiająca się w prologu serbskim ГИМ, Увар. 70 data 11 listopada może być konsekwencją zwykłego błędu kopisty. Zob. Mogaričev, *Žitija*, s. 104.

⁵⁰ Petrova – Jovčeva, *Svetcite*, s. 387.

2. wzmianek o relikwiach papieża Klemensa I (które – wbrew wcześniejszym tekstom staro-cerkiewno-słowiańskim – miały zostać przewiezione z Korsunia do Kijowa pod koniec X wieku);
3. relacji na temat chrztu księcia kijowskiego Włodzimierza I w 988 roku.

O chersońskich biskupach z IV wieku nie wspomina się jednak zazwyczaj w tych tekstach. W *Powieści minionych lat* wzmiankowana jest jedynie cerkiew św. Bazylego, znajdująca się „w Korsuniu w środku grodu, gdzie targ odbywają Korsunianie”⁵¹, identyfikowana przez współczesnych badaczy ze świątynią św. biskupa Bazylego na Wielkiej Agorze Chersonezu Taurydzkiego⁵².

Wykaz skrótów

BN BOZ	Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (Warszawa)
SBB	Staatsbibliothek (Berlin)
ГИМ	Государственный исторический музей (Moskwa)
НБКМ	Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий” (Sofia)
РГАДА	Российский государственный архив древних актов (Moskwa)
РГБ	Российская государственная библиотека (Moskwa)
РНБ	Российская национальная библиотека (St. Petersburg)
САНУ	Српска академија наука и уметности (Belgrad)

Wykaz rękopisów

BN BOZ 201	<i>Kodeks supraski</i> , mineja lekcyjna (marzec), Bułgaria, X wiek (fragment)
SBB, Slav. Wuk. 37	prolog, Serbia, schyłek XIII wieku
SBB, Slav. Wuk. 38	prolog, Serbia, schyłek XIV wieku
ГИМ, Син. 177	<i>Wielkie mineje lekcyjne</i> (grudzień), Ruś, połowa XVI wieku
ГИМ, Син. 240	prolog (I redakcja), Ruś, 1400 rok
ГИМ, Син. 246	prolog (II redakcja), Ruś, druga połowa XIV wieku
ГИМ, Син. 247	prolog (II redakcja), Ruś, druga połowa XIV wieku

⁵¹ *Powieść minionych lat*, s. 100.

⁵² Mogaričev – Sazanov – Sargsjan – Soročan – Šapošnikov, *Žitija*, s. 150-155.

ГИМ, Син. 248	prolog (II redakcja), 1406 rok
ГИМ, Син. 989	<i>Wielkie mineje lekcyjne</i> (grudzień), Ruś, połowa XVI wieku
ГИМ, Син. 992	<i>Wielkie mineje lekcyjne</i> (marzec), Ruś, połowa XVI wieku
РГАДА, 381.I.153	prolog (II redakcja), Ruś, przełom XIV i XV wieku
РГАДА, 381.I.161	prolog (II redakcja), Ruś, druga połowa XIV wieku
РГАДА, 381.I.168	prolog (I redakcja), Ruś, przełom XIV i XV wieku
РГАДА, 381.I.169	prolog (I redakcja), Ruś, pierwsza ćwierć XV wieku
РГАДА, 381.I.170	prolog (I redakcja), Ruś, pierwsza połowa XV wieku
РГАДА, 381.I.172	prolog (I redakcja), Ruś, 1383 rok
РГАДА, 381.I.173	prolog (I redakcja), Ruś, pierwsza połowa XIV wieku
РГАДА, 381.I.177	prolog (I redakcja), Ruś, początek XIV wieku
РГБ, 113.595	mineja lekcyjna (marzec), Ruś, ostatnia ćwierć XV wieku
РГБ, 173.I.92.2	mineja lekcyjna (marzec), Ruś, XVI wiek
РГБ, 256.319	prolog, Serbia, początek XIV wieku
РНБ, 588.58	prolog, Bułgaria, 1339 rok
РНБ, 588.59	prolog (II redakcja), Ruś, koniec XIV wieku
РНБ, 588.60	prolog (II redakcja), Ruś, połowa XIV wieku
РНБ, 588.615	prolog (późniejsza redakcja), Ruś, do 1455 roku
РНБ, 588.621	prolog (późniejsza redakcja), Ruś, 1488 rok
РНБ, 728.1324	prolog (I redakcja), Ruś, przełom XII i XIII wieku

Bibliography

Sources

- Codex suprasliensis. Kodeks supraski czyli Cyryliccka księga supraska w przekładzie na język polski*, red. H. Paprocki, Białystok 2023.
- Constantinus Porphyrogenetus, *De administrando imperio*, tł. K. Bagrjanorodnyj, *Ob upravlennii imperiej, tekst, perevod, kommentarij*, red. G.G. Litavrin – A.P. Novosel'cev, Moskva 1991.
- Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, tł. Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościoła*, red. H. Pietras – tł. A. Caba, Kraków 2013.
- Latyšev V.V., *Žitija sv. episkopov chersonskich. Issledovanija i teksty*, St-Peterburg 1906.
- Lavrov P., *Žitija chersonskich svjatyh v greko-slavjanskoj pis'mennosti*, Moskva 1911.
- Menologium Basilianum, ex edilione cardinalis Albani*, ed. J.-P. Migne, PG 117, Parisiis 1894.
- Pavlova R. – Željazkova V., *Stanislavov (Lesnovski) prolog ot 1330 g.*, Veliko Tărnovo 1999.
- Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kijowska*, tł. F. Sielicki, Wrocław 2005.

- Totomanova A.M. – Atanasova D., *Stanislavov Četi-Minej*, t. 1, *Izdanie na teksta*, Sofija 2018.
- Velikija Minei Četii. Dekabr'. Dni 18-23*, Moskva 1907.
- Weiherr E. – Šmidt S.O – Škurko A.I., *Die Grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij Spisok. 1.-11. März*, Freiburg 1997.
- Zaimov J. – Kapaldo M., *Suprasalski ili Retkov sbornik*, t. 2, Sofija 1983.
- Żywot św. Konstancya-Cyryla*, w: *Żywoty Konstancya i Metodego (obszerne)*, tł. T. Lehr-Spławiński, Warszawa 2000, s. 1-93.

Studies

- Ajbabin A.I., *Na granice Vizantijskoj imperii i Chazarskogo kaganata. Koniec VII-IX v.*, w: *Istorija Kryma*, t. 1. red. A.V. Jurasov, Moskva 2019, s. 236-265.
- Borkowski A., *Wpływy bizantyjsko-balkańskie na ziemiach polskich na przykładzie Kodeksu Supraskiego*, „Elpis” 40 (2013) s. 63-68.
- Cukerman K., *Episkopy i garnizon Chersona w IV veke*, „Materialy po archeologii, istorii i etnografii Tavrii” 4 (1994) s. 545-561.
- Dvornik F., *The idea of apostolicity in Byzantium and the legend of the Apostle Andrew*, Cambridge 1958.
- Gerasimov N.N., *Freski cerkvi Simeona Bogopriimca v novgorodskom Zverine monastyre*, w: *Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija. Eżegodnik. 1978*, Leningrad 1979, s. 242-266.
- Ivanova K., *Bibliotheca hagiographica balcano-slavica*, Sofija 2008.
- Jones A.H.M. – Martindale J.R. – Morris J., *Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 1: *A.D. 260-395*, Cambridge 1971.
- Kaszlej A., *Dzieje Kodeksu supraskiego*, Supraśl 1997.
- Kierejczuk E., *Kodeks supraski wśród zbiorów biblioteki monasteru supraskiego. Kilka hipotez w sprawie czasu przybycia Minieji Czetnej z XI w. do Supraśla*, „Latopisy Akademii Supraskiej” 2 (2011) s. 141-152.
- King N.Q., *The 150 Holy Fathers of the Council of Constantinople 381. Some Notes on the Bishop-lists*, w: *Studia Patristica. Papers presented to the Second International Conference on Patristic Studies held at Christ Church, Oxford, 1955*, ed. K. Aland – F.L. Cross, Berlin 1957, s. 635-641.
- Klenina E., *The Saint Martyrs of Chersonesos According to Written and Archaeological Sources*, „Chersonesskij sbornik” 15 (2006) s. 117-127.
- Krustev G. – Boyadjiev A., *On the Dating of Codex Suprasliensis*, w: *Rediscovery: Bulgarian Codex Suprasliensis of 10th Century*, red. A. Miltenova, Sofia 2012, s. 17-23.
- Loseva O.V., *Russkie mesjaceslovy XI-XIV vv.*, Moskva 2001.
- Mironowicz A., *Bulgarian Manuscripts in the Collections of the Supraśl Monastery in the mid-16th century*, „Acta Patristica” 11/23 (2020) s. 143-163.

- Mogaričev J.M., *Žitija sv. Chersonskich episkopov. Versija protografa*, „Problemy istorii, filologii, kul'tury” 1 (2012) s. 102-127.
- Mogaričev J.M. – Sazanom AV. – Sargsjan T.Ė. – Soročan S.B. – Šapošnikov A.K., *Žitija episkopov Chersonskich v kontekste istorii Chersonesa Tavričeskogo*, Char'kov 2012.
- Nikitenko N.N., *Svjataja Sofija Kievskaja*, Kiev 2008.
- Nystazopoulou-Pélékidou M., *L'administration locale de Cherson à l'époque byzantine (IVe-XIIe s.)*, w: *ΕΥΡΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, red. M. Ballard et al., Byzantina Sorbonensia 16, Paris 1998, s. 567-579.
- Petrova M. – Jovčeva M., *Svetcite ot Suprasalskija sbornik: imena, dati, iztočnici*, w: *Rediscovery: Bulgarian Codex Suprasliensis of 10th Century*, red. A. Miltenova, Sofia 2012, s. 377-434.
- Soročan S.B., *O datirovkie žitij svv. episkopov Chersonskich*, w: *VI Bosporskije čtenija. Bospor Kimerijskij i varvarskij mir v period antičnoti i srednieviekov'ja. Periody destabilizacii i katastrof*, Kerč' 20005, s. 270-275.
- Soročan S.B., *O „peščere Parfenon” v Chersonese*, „Materialy po archeologii i istorii antičnogo i srednevekovogo Pričernomor'ja” 9 (2017) s. 297-310.
- Soročan S.B., *Vizantijskij Cherson (vtoraja polovina VI-pervaja polovina X vv.)*. *Očerki istorii i kul'tury*, t. 1-2, Char'kov 2005.
- Tvorogov O.V., *Perevodnye žitija v russkoj knižnosti XI–XV vv.*, Moskva – St.-Peterburg 2008.
- Uchanova E.V., *Obretenije moščej sv. Klimenta, papy rimskogo, v kontekste vnešnej i vnutrennej polityki Vizantii serediny IX v.*, „Vizantijskij Vremennik” 59 (2000) s. 116-128.
- Velčeva B., *Suprasalskijat sbornik i vremeto na car Petār*, w: *Rediscovery: Bulgarian Codex Suprasliensis of 10th Century*, ed. A. Miltenova, Sofia 2012, s. 13-16.
- Vinogradov A.J., „*Minovala uže zima jazyčeskogo bezumija...*” *Cerkov' i cerkvi Chersona v IV veke po danym literaturnych istočnikov i epigrafiki*, Moskva 2010.
- Vvedenskaja N.M., *O freskovom ansamble cerkvi Simeona Bogoprimca v Novgorode*, w: *Russkaja agiografija. Issledovanija. Materialy. Publikacii*, t. 4, St.-Peterburg 2022, s. 33-73.
- Zuckerman C., *Two notes on the early history of the thema of Cherson*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 21 (1997) s. 210-222.